

Karl W. Schwarz

ZAGORIČE / AGORITSCHACH – EVANGELIČANSKA FARA NA DVOJEZIČNEM KOROŠKEM*

1. Uvod: Primož Trubar

Krajevno ime Goriče je na Koroškem pogosto, medtem ko ime Zagoriče/ Agoritschach srečamo samo enkrat.¹ Že ime samo nam pove, da je to tam »pri ljudeh za Goricami« in da je kraj sam bolj od rok, tako rekoč skrit.² Najprej je treba prehoditi visokogorsko dolino nad Podkloštrom (Arnoldstein), da najdemo vas Zagoriče. V jože-finskem katastru lahko beremo, da je kraj obdan z visokimi gorami in da so poti, ki vodijo v Zagoriče, slabe.³

Zagoriče med evangeličanskimi farami zavzemajo posebno mesto, saj so edina evangeličanska fara na naselitvenem območju koroških Slovencev ter edina, ki se lahko sklicuje na slovensko bogoslužno prakso v preteklosti.⁴ Za svoj nastanek se mora zahvaliti reformacijski

* Predavanje na Dunaju na kulturološki konferenci »Manjšine – večine: medkulturni odnosi v zgodovini in sodobnosti« na Inštitutu za germanistiko 19. januarja 2008. Objavljeno v nemščini v reviji *Carinthia I*, letnik 198, 2008, str. 333–353, v slovenskem prevodu Sete Oblak (z okrajšavami) pa v *Koledarju Mohorjeve družbe v Celovcu* 2009, str. 69–77. V reviji *Stati inu obstati* objavljamo popoln prevod s prijaznim dovoljenjem prevajalke in uredništev obeh publikacij Mohorjeve družbe. – Prispevek se navezuje na starejše besedilo: *Od konfrontacije k solidarnosti – protestantizem in narodno vprašanje na Koroškem*, v: Werner Drobesch, Avgustin Malle (ur.), *Narodno vprašanje in javnost*, v zbirki: Stefan Karner (ur.), *Kärnten und die nationale Frage*, zv. 2, Celovec – Klagenfurt 2005, str. 265–289. – Za številne intenzivne razgovore v Zagoričah 8. 2. 2008 se zahvaljujem Franzu in Gertu Fertala, Erichu Naverschnigu, duhovnici mag. Renati Sauer, superintendentu v pokoju Joachimu Rathkeju, za razgovore na Dunaju pa mag. Evi-Mariji Hüttl-Hubert, prof. dr. Katji Sturm-Schnabl, direktorju doc. dr. Vincencu Rajšpu; zelo sem hvaležen gospe Mirjam Kelih (Beljak) za pomoč pri prevajanju.

dejavnosti slovenskega protestanta Primoža Trubarja (1508–1586).⁵ Da so Zagoriče v zgodovinski kontinuiteti s Trubarjevo reformacijo,⁶ dokazuje dejstvo, da se je v tem kraju ohranila zgodnja slovenska književna kultura, medtem ko je povsod drugod bila uničena v času protireformacije.⁷ Pravilnost te teze so v 20. stoletju potrdili raziskovalci Trubarjevega delovanja in življenja. To je bil zlasti Oskar Sakrausky (1914–2006),⁸ ki je na podlagi znanstvenih raziskav ljubljanskega protestantskega župnika Ludwiga Theodorja Elzeja (1823–1900),⁹ strokovnjaka za vzhodnoevropsko zgodovino Güntherja Stöckla (1917–1998) ter ljubljanskega literarnega zgodovinarja Mirka Rupla (1901–1963)¹⁰ nadaljeval svoje raziskave o Trubarju.¹¹

V tem smislu uvrščam tudi pričujoči članek v Trubarjevo leto 2008, v katerem nam ne daje samo slovensko predsedovanje Svetu Evropske unije v prvem polletju povod, da se posvečamo slovenski zgodovini,¹² temveč se še posebno spominjamo slovenskega reformatorja Primoža Trubarja ob njegovi 500. obletnici rojstva. Ta slovenski »Luther« je bil doma na Dolenjskem, na gospostvu Auerspergov ali Turjaških južno od Ljubljane. S svojim delovanjem na jezikovnem področju je utemeljil slovenski knjižni jezik. Njegov katekizem in abecednik, natisnjena leta 1550, sta prva tiskana knjiga v slovenskem jeziku. Danes je ohranjen samo po en izvod teh knjig, hrani ju Avstrijska nacionalna biblioteka.¹³ Zaradi tega velikega verskega in kulturnega dela, ki ga je opravil Primož Trubar, ga Slovenci tako močno cenijo.¹⁴ Trubarjevo obličje, obdano z besedami *stati inu obstatu* iz njegove veroizpovedi v katekizmu, krasi slovenski kovanec za 1 evro. Zaradi svoje reformatorske dejavnosti¹⁵ je moral večkrat bežati iz Ljubljane (leta 1540, 1548, 1565), najprej v Trst (1540–1542), leta 1548 pa v Nürnberg. Po bivanju pri reformatorju Veitu Dietrichu (1506–1549) v Nürnbergu, ki je bilo zelo pomembno za njegovo teološko izobrazbo, je deloval kot evangeličanski pridigar v Rothenburgu nad Taubero, pozneje pa kot župnik v Kemptenu v Allgäuju.¹⁶ Nato je bil v Urachu, kjer je nekdanji notranjeavstrijski deželni glavar Ivan Ungnad Žoneški (1493–1564) ustanovil »slovensko, hrvaško in cirilsko tiskarno« (Windische, Chrabatische und Cirulische Trukherrey) in vodstvo izdajanja prevodov zaupal Primožu Trubarju.¹⁷

Ko so Trubarja leta 1560 kranjski deželni stanovi poklicali nazaj v Ljubljano za superintendenta, je uredil evangeličansko cerkev in ji dal pravni okvir s svojo *Cerkovno ordningo* (1564).¹⁸ S tem pa je prekršil pravice deželnega kneza, ki je že dolgo čakal na to, da sprejme protireformacijske ukrepe zoper kranjsko protestantsko Cerkev, ki so jo vodili deželni stanovi. Trubar je moral 1565 tretjič v izgnanstvo in se je vrnil na Württemberško. Najbrž je potoval po podobni poti kot leta 1548. Šel je čez Gorenjsko, čez Korensko sedlo (»6. pojedel zajtrk pod Korenom«)¹⁹ in skozi Ziljsko dolino, torej je potoval mimo Zagorič. Spremljali so ga dva uskoška duhovnika in dva vodnika, jahali so na štirih konjih in imeli s sabo osla. Znano je, da je od Šmohorja dalje najel vodnika čez Ziljske Alpe v Dravsko dolino (»vodiču, ki nam je pokazal pot čez Mahorberg, dali 6 k.«) in da se je ustavil v Greifenburgu (»Greiffenwerg«) in Oberdrauburgu (»Trawurg«). Pot jih je peljala dalje čez Lienz in Innichen ter čez Brenner v Innsbruck, od tam pa čez Nassereith in Lermoos v Kempten ter Ulm in nazadnje v Urach. Trubar se je najprej preselil v Lauffen/Neckar, a že kmalu nato je zamenjal službeno mesto in se se ustalil v Derendingenu pri Tübingenu, da je bil bliže tiskarni v Amandenhofu v Urachu, kjer je že prej s knjigami usmerjal reformatorsko delo pri rojakih in pri drugih južnih Slovanih.²⁰ Tiskane knjige so deklarirali kot trgovsko robo in so zapakirane v sode potovale čez Regensburg, Salzburg in Beljak na Kranjsko. Beljak je bil pravo prekladališče za to reformacijsko tiskano gradivo.²¹ Trubarja so k temu gnale misijonarske težnje, njegov cilj je bil »spreobrnitev Slovencev, Hrvatov in Turkov«.²²

2. Tolerančna fara Zagoriče

Ko je leta 1781 jožefinski tolerančni patent nekatoličanom omogočil zasebno bogoslužje v njihovi veri,²³ se je do junija 1782 v koroških naseljih Zagoriče in Sovče k »tolerirani veri« prijavilo 127 oseb.²⁴ To so bili predvsem nekdanji podložniki benediktinskega samostana v Podkloštru, ki je bil decembra 1783 razpuščen. Prvi med njimi so bili Valentin Arrich, Jurij Wurian, Simon Meschnigg, Gašper Wulz in njihove družine, ki so v zgodovini kraja imele pomembno

vlogo vse do današnjih časov.²⁵ Izvedena so bila verska zaslišanja, da bi preverili upravičenost želje po prestopu v drugo veroizpoved.²⁶ Ohranjen je še protokol zaslišanj 104 oseb, iz katerega je razvidno, kakšno je bilo njihovo poznavanje *Biblije*. Po preteku roka za prestop so morali celo hoditi h katoliškemu verskemu pouku, šele potem jim je bilo dovoljeno prestopiti. Uveljavljena Katoliška cerkev se ni bila pripravljena kar meni nič tebi nič sprijazniti s prestopom, ampak je ukrenila vse, da bi omejila število prestopov in prestrašila prestopnike.²⁷ Kljub temu je bilo potrebno število duš doseženo in dovoljeno jim je bilo »na Wurianovem zemljišču« postaviti tolerančno molilnico.²⁸ V Wurianovem skednju so imeli prvo službo božjo 21. decembra 1983. V ta namen je iz matične fare Bleiberg ob Villach pripotoval pristojni pastor, 28-letni Carl Friedrich Steinhäusser (1756–1820), teolog iz Crailsheima na Württemberškem. Zagoričani so se ob njegovem prvem pastoralnem obisku 16. decembra dogovorili z njim, da bodo prispevali eno tretjino njegove plače, to je sto guldnov, če se obveže, da bo imel službo božjo vsako tretjo nedeljo in na drugi dan praznikov (božič, velika noč, binkošti). Steinhäusser²⁹ ugotovil, da moški znajo nemško, da pa skoraj ni takih »med ženskami«. Njegov prvi vtis je bil, da je knjig le malo, ker »so imeli samostanski duhovniki v Arnoldsteinu veliko poželenje po njih«. Kljub vsemu so se našle tri *Biblije* v slovenskem (»windische Sprache«) jeziku,³⁰ stare pesmarice psalmov in »nov molitvenik, ki so ga ravnokar dali tiskati v Celovcu«. ³¹ Pridevnik »nov« se nanaša le na tiskanje, ki ga je leta 1784 opravil Ignaz Kleinmayr (1745–1802) v svoji tiskarni v Celovcu, ne pa na vsebino. Molitve, katerih avtor je bil Andreas Musculus (1514–1581), so bile namreč v latinščini in nemščini izdane že dvesto let prej, leta 1559, in so Juriju Dalmatinu (1547–1589) predstavljale osnovo za prevod pri pripravi slovenskega molitvenika, izdanega v Wittenbergu leta 1584.³² Ker je bil molitvenik zelo priljubljen, ga je Felicijan Trubar (1555/6–po 1600) leta 1595 v Tübingenu ponovno izdal kot enega zadnjih slovenskih tiskov pred protireformacijo.

Cerkvico v Zagoričah so končno posvetili na 18. nedeljo po sv. Trojici, 10. oktobra 1785. Steinhäusser je imel posvetilni nagovor v slovenskem jeziku, medtem ko je pastor Samuel Sachs iz Šentruperta pri Beljaku slavnostno pridigo opravil v nemščini. Zaradi precejšnje

*Evangeličanska cerkev v Zagoričah (zgoraj)
Pogled na Zagoriče z Dobračem v ozadju (spodaj)*

oddaljenosti od matične fare Bleiberg (ok. 25 km) so lahko imeli v Zagoričah službo božjo le eno nedeljo na mesec in na drugi dan treh glavnih cerkvenih praznikov. Ob preostalih nedeljah in prazničnih dneh so se evangeličani zbirali na »verskih shodih«, na katerih so imeli tradicionalno bogoslužje s petjem in molitvami. Te shode je vodil v obeh jeziki podkovani laik Pavel Arrich, ki je bil umozen kar na pamet prevesti besedilo nemške pridige.

3. O reformacijski knjižni zbirki v Zagoričah

Evngeličanski cerkveni občini so bile nadalje na voljo slovenske knjige: postila s pridigami Johanna Spangenberg (1484–1550), ki jo je prevedel Jurij Juričič (+ 1578),³³ ter druge slovenske postile,³⁴ ki bi bile lahko dokaz za to, da je reformacijo v Zagoričah uvedel slovenski reformator Trubar.³⁵ To tezo podkrepljujejo še številne najdbe reformacijskega gradiva, za katere sta zaslužna slavista Vatroslav Oblak (1864–1896)³⁶ in Matija Murko (1861–1952)³⁷, nazadnje pa v petdesetih letih dvajsetega stoletja še tedanji bleiberški pastor Oskar Sakrausky.³⁸

- **BIBLIA, TU JE** (...) Dalmatinova *Biblija*,³⁹ izdana leta 1584 v Wittenbergu, založnik Samuel Selfisch, tiskana pri dedičih Hansa Kraffta (izdaja 1500 izvodov, danes je ohranjenih le še 73 izvodov). Z nemškim predgovorom in teološkim uvodom.

- **CATEHISMUS, TU JE TI NAR POTREIBNISHI** (...), natisnjen v Ljubljani 1580.⁴⁰ Vsebuje najnujnejše izreke luteranske krščanske vere, hišno tablo in druge potrebne nauke. Poleg Luthrovega *Enhidionia* je dodanih 20 vprašanj, ki ne izvirajo od Luthra, ampak od pastorja Johanna Langa in so bila v času izdaje (leta 1580 pri Manliusu/Mandelcu v Ljubljani) zelo priljubljena. Sakrausky domneva,⁴¹ da je Dalmatin za evangeličanske Slovence na Koroškem prevedel *Mali katekizem* Martina Luthra, ker je Trubar na Kranjskem vpeljal *Mali katekizem* württemberškega reformatorja Johannes Brenza (1499–1570). Do najdbe tega unikatnega katekizma je bilo znanih deset različnih katekizmov v slovenskem jeziku. Deloma so te knjige bile predelave in dopolnjene priredbe na podlagi Lutrovega *Malega*

katekizma, ki je bil »temelj reformatorskega izobraževanja in zato osnovna knjiga tedanjega šolstva«. Po dogovoru treh – tudi s Slovenci poseljenih – notranjeavstrijskih dežel v Brucku ob Muri 1578 je bil namreč v Celovcu in Ljubljani ustanovljen protestantski cerkveni in šolski svet oz. upravno telo. Knjiga vsebuje še *Enu drugu vprashaine*, ki ga je dodal Justus Menius (1499–1558).

• **TA CELI CATEHISMUS, ENI Psalmi** (...) ⁴² Pesmarica, Salomonovi pregovori in Habermannov molitvenik so sicer ohranjeni samo še v Kraljevi knjižnici v Københavnu. Vse tri knjige je tiskal Mandelc v Ljubljani. Nemški predgovor je posvečen plemiču Juriju Khislu in obsega pet listov. Zaključuje se z besedami »napisano v Derendingenu na dan St. Jörgena 1567. E. E. Zvesti in ustrezljivi Primus Truber, Kranjec, pastor prav tam.« Slovenski predgovor obsega pet in pol lista in je podpisan »Vash Truber«. Najdeni izvod je nepopoln, manjkajo mu strani 52–86. Po slovenskem predgovoru so vmes vezani trije listi neke prej izdane pesmarice. Knjiga kaže očitna znamenja uporabe. Vezana je v celoto skupaj s Katekizmom iz leta 1580, s Salomonovimi pregovori in Habermannovim molitvenikom.

• **SALOMONOVE PRIPUVISTI** (...) ⁴³ Prevod Salomonovih pregovorov je delo Jurija Dalmatina in ga je tiskal Mandelc v Ljubljani leta 1580.

• **KERSZHANSKE LEIPE MOLITVE SA VSE** (...) ⁴⁴ Zelo razširjeni molitvenik Johanna Habermanna (1516–1590) iz Cheba (Eger) na Češkem, ki vsebuje »krščanske molitve za vsake vrste stisko in je za ves krščanski svet razdeljen na dneve v tednu«, je prevedel Janž Tulščak, tiskal pa leta 1579 Mandelc v Ljubljani.

• **POSTILLA To je KERSZHANSKE EVANGELSKÉ predige** (...) ⁴⁵ Postila Johanna Spangenberg, Nordhausen 1542, z Luthrovim predgovorom, je spadala med najbolj priljubljene pridigarske knjige. Prvi del je prevedel Sebastijan Krelj (1538–1567) leta 1567 in je bil tiskan pri Johannu Burgerju v Regensburgu. Drugi (poletni) del je po Kreljevi smrti prevedel Jurij Juričič. Celotna postila je bila tiskana leta 1578 pri Mandelcu v Ljubljani.

• Rokopis: **Postilla To je KERSZHANSKE EVANGELSKÉ pridige verhu** (...) ⁴⁶ Ta obsežni rokopisni prepis vsebuje poletni del Spangenbergove postile (od velike noči do adventa) v prevodu Jurija

Juričiča. Naslovnica je zvesta kopija tiskane naslovnice iz leta 1578, tako kot je ves rokopis natančen ročni prepis drugega dela. Leta 1891 je bil dokazano v Zagoričah. Še na začetku 20. stoletja so prezbitri v Zagoričah uporabljali ta izvod pri hišnih pobožnostih in pri službi božji.

• **KRISTIANSKE BUKVIZE**, v katerih sa *hishne gospodarje inu gospodinje, tudi sa druge stanove starih inu mladeh ljudi molitve se naidejo is psalmov vkup sbrane*, natisnil Ignaz Kleinmayr v Celovcu leta 1784. To je ponatis slovenskega molitvenika Jurija Dalmatina (Wittenberg 1584).⁴⁷

Prikazane bibliofilske redkosti so bile dragocena osnova za diecezni muzej, ki je bil nameščen v tolerančni molilnici v Brežah. Njegova dejavnost ima glavne zasluge za to, da je tu nastalo raziskovalno središče reformacijske zgodovine v Notranji Avstriji.

4. Tolerančna fara sredi teoloških in jezikovnih konfliktov v sporazumevanju

Vsi prvi pastori v Bleibergu, začeni s Steinhäusserjem, ki pa je svojo službo opustil že leta 1787, so se za delovanje v farni podružnici Zagoriče trudili, da bi se naučili slovenščine.⁴⁸ V 18. stoletju so delovali:

- 1788–1790: Matthias Ferdinand Knopf.
- 1791–1799: Johann Christian Lederer, iz Bayreutha.
- 1799–1802: Michael Schmal (1754–1823), po rodu iz Ogrske.

Študiral je v Prešovu na Slovaškem, zato je razumel staročeški biblijski jezik (*bibličtina*) in se je laže naučil slovenščine.

Vizitacijsko poročilo iz leta 1786 piše o Steinhäusserju,⁴⁹ da »svoj prosti čas odlično izrablja za učenje slovenskega jezika, v katerem mora imeti bogoslužje v podružnici«. Ob vsem pomanjkanju pripomočkov je z neutrudno marljivostjo dosegel, da »svoje actes ministeriales že lahko opravlja v slovenščini«. Pridiganje v tem jeziku pa da mu je zelo težko, ker mora skoraj vsako besedo, vsak stavek šele poiskati v *Bibliji* in nato prevesti v slovenščino.

Vizitacijsko poročilo tudi priznava, da ga njegovi slovenski poslu-

šalci marsikdaj ne razumejo, ker še ne obvlada njihovega narečja in govora oziroma se ga v tako kratkem času sploh ni mogel naučiti. Vizitator senior Johann Gottfried Gotthart iz Arriacha je bil zelo razumevaajoč do stanovskega kolega in je njegovo pomanjkljivo jezikovno znanje opravičeval tudi s tem, da »ne živi med Slovenci, ampak v Bleibergu med Nemci in da potuje v podružnico samo po službeni dolžnosti, obenem pa tudi nima nobenega učitelja slovenskega jezika«. ⁵⁰

Do silovitih sporov pa je v podružnični fari prišlo tudi iz drugih razlogov. V navedenem vizitacijskem poročilu najdemo tudi obvestilo, da so se farani iz Sovč (pod vodstvom mizarja Jurija Meschnigga) ločili od skupne službe božje in imajo že več kot pol leta verske shode v neki zasebni hiši v svoji vasi – in to prav v času, ko ima pastor v Zagoričah »slovensko službo božjo«. Uprli so se temu, da bi prispevali delež k plačevanju pastorja in h gradnji cerkvice, zato je dogovorjeni način financiranja postal vprašljiv. Tudi tožba na okrožnem uradu ni prinesla poravnave. Šele med vizitacijo leta 1786 se je seniorju posrečilo doseči spravo. ⁵¹ Do odpora je prišlo deloma zaradi tega, ker je bila molilnica zgrajena v Zagoričah (in ne, kakor je bilo prvotno dogovorjeno, na pol poti med Zagoričami in Sovčami), deloma pa tudi zaradi pastorjevega pomanjkljivega znanja slovenščine. ⁵² Farani so namreč jasno izrazili željo, naj bi pastor »vendar kmalu znal pridigati in katehizirati v njihovem jeziku«. Zato je bilo pastorju naročeno, naj toliko časa poučuje verouk v nemščini, »dokler ne bo tako obvladal slovenskega jezika, da bo lahko v njem imel tudi veroučno predavanje«. Kmetje pa so bili opozorjeni, naj svojim ženam in otrokom pridigo, ki jo je imel pastor, razložijo v slovenščini.

S to razlago spora, se pravi s pomanjkljivim pastorjevim znanjem jezika, pa seveda ni mogoče priti do dna dejanskemu teološkemu problemu. Spoznamo ga šele iz dejstva, da so farani branje svojih nabožnih knjig bolj cenili od farnega bogoslužja. Zato so jim bile te knjige na ukaz okrožnega urada odvzete, da bi bili tako prisiljeni obiskovati službo božjo, in so jim bile vrnjene šele po spravi. Separatisti iz Sovč pa so morali seveda obljubiti, da se bodo udeleževali skupnega bogoslužja v molilnici. Zato pa jim je bilo dovoljeno, da smejo uporabljati nabožne knjige ob preostalem času »po želji v svojih hišah«.

Ta zasebna srečanja, ki so potekala pod pretvezo boljše verske vzgoje, je mogoče razložiti tudi s konservativno navdahnjeno podezdovano pobožnostjo skrivnih protestantskih shodov.⁵³ Pobožnosti, ki se je napajala iz nabožnih knjig, ohranjenih le z veliko nevarnostjo in skrajno skrbnostjo, ni mogla zadovoljiti prosvetljenska teologija njihovih sodobnikov. Upoštevati pa je treba tudi samozavest, ki je zrasla iz »spoštovanje zbudajoče avtohtone tradicije laičnega krščanstva«.⁵⁴ Ta teološka različnost je nazadnje pripeljala do odpora. Sprave niso sprejeli vsi člani občestva, posrečila pa se je le zaradi izjemne dušebrižniške sposobnosti vizitirajočega seniorja, saj je pritožbenikom prisluhnil in jim obljubil tiskanje katekizma v njihovem jeziku in ureditev lastnega pokopališča.⁵⁵ Pastorju je bilo naročeno, »naj se zelo dejavno zavzame za Slovence, naj bo ljubeč do njih in se z vsemi močmi trudi občevati z njimi v njihovem jeziku, kar je tudi obljubil storiti po svojih najboljših močeh«.⁵⁶ Za to, da je Steinhäusser po nekaj letih sklenil zapustiti Bleiberg in se preseliti v Eisentratten, ni bila kriva podružnica v Zagoričah: njeni prebivalci bi ga hoteli imeti celo za svojega pridigarja, vendar jim zaradi premajhnega števila vernikov to ni bilo odobreno.⁵⁷

Po poročilih je imel njegov naslednik Knopf podoben konflikt teološki položaj. Otroke iz Zagorič in Sovč je vzel s sabo v nemško šolo v Podkloster, da bi jih seznanil z racionalistično teologijo in jih odvadil tradicionalne konservativne pobožnosti. Evangeličani v Zagoričah so torej svojo slovensko identiteto ohranjali veliko laže, dokler so kot skrivni protestanti gojili svoje versko življenje na skrivnem »za goricami«. Po letu 1781 je bilo to za tolerirane veliko težje, ker so bili njihovi dušebrižniki nemški pastori, ki so jih poučevali v nemščini, in ker so bili izpostavljeni vplivu nemške teologije.

5. Na poti v asimilacijo

Prakso slovenskega bogoslužja v Zagoričah so počasi opuščali. Bernhard Czerwenka (1825–1886) je leta 1856 ugotovil, da »so se ljudje začeli bolje izobraževati v nemškem jeziku«.⁵⁸ V ta namen so v Zagoriče poklicali zasebnega učitelja, ki je poučeval nemško do

leta 1815. Takrat so končno nastavili javnega učitelja, ki je poučeval otroke v prostorni kmečki izbi in ki je moral za vsakdanjo prehrano »romati od hiše do hiše«. Iz poročil o vizitacijah v nekatoliških šolah je razvidno, da je leta 1824 v Zagoričah obiskovalo šolo 22 dečkov in 16 deklic iz krajev Zagoriče, Sovče, Peče, Megvarje, Ziljica in Rute.⁵⁹ Poučevala sta pastor iz Bleiberga, kadar se je zadrževal v Zagoričah, in učitelj Johann Strauss iz Töplitscha v Dravski dolini. Učilnica je bila v kajži, ki jo je najela fara.

Od leta 1815 dalje si je podružnična fara prizadevala za postavitve šole, dovoljenje zanjo pa je dobila šele leta 1836. Takrat so hitro zgradili šolo, v kateri je bilo tudi stanovanje za učitelja in začasno bivališče za pastora, ki je prihajal iz Bleiberga. O tem posloplju, ki je še danes v rabi kot cerkovniskova hiša,⁶⁰ v omenjeni Czerwenkovi zgodovinski skici⁶¹ piše, da se v njem »slovenski mladini daje skrajno potrebni pouk nemščine«. Ker je bilo učencev od 24 do 32, so redno nastavili učitelja, ki je prišel s »seminarja za učitelje pri Oberschützen na Madžarskem«. V ta namen je bilo iz sklada kneza Waldburga, namenjenega evangeličanskim šolam na Koroškem, izrecno za Zagoriče mogoče dobiti na leto vsoto 30 fl.

V naslednjih letih je veliko prispevalo k asimilaciji tudi to, da je pastor Wilhelm Josef Jarius (1772–1843) ustanovil moški zbor za »nemško cerkveno petje«, nazadnje pa je eden njegovih poznejših naslednikov, Eduard Agathon Schmidag, ob posvetitvi orgel dne 22. junija 1856 vpeljal »duhovno pesmarico in načine petja«, pesmarico, ki jo je v založbi Campe v Nürnbergu izdal pastor dr. Wiener.⁶² Ta nemška cerkvena pesmarica – nota bene: darilo sester v veri iz Nürnberga in Hersbrucka, ki so posredovale Zagoričam 48 vezanih izvodov »kot izjemno dragocen dar« – je bila pomemben korak v napredujočem procesu asimilacije. S pesmimi se je utrdil nemški jezik v bogoslužju. Jarius je očitno že na začetku 19. stoletja pridigal v nemščini, kajti Czerwenka je leta 1856 jedrnato ugotovil: »Tudi pridiga poteka v nemščini, in čeprav starejše zastopnice ženskega spola zaradi pomanjkljivega pouka v prejšnjih letih ne obvladajo dobro nemščine, se nemška beseda na splošno razume in toliko bolj seže v srce in duha, ker govori v pravem jeziku – v jeziku srca.« Že dostikrat da ji je uspelo vstopiti v duše in da je vplivala marsikje, kjer

bi človek najmanj pričakoval. In Czerwenka je pripisal odgovornost za to kar Svetemu Duhu: »Gospod pa lahko stori več, kakor prosimo in razumemo, in kjer veje njegov Duh, se odpro srca in razumevanje. In čeprav slovensko občestvo v svoji govornici nima pravega prevoda *Biblije* in molitvenikov, pa se zaradi dragocenega evangelija rado nauči nemškega jezika in skuša svojega nemškega dušebrižnika in učitelja obdržati z nemajhnim naporom in požrtvovalnostjo.«⁶³

Leta 1860 je bilo v Zagoričanih izkazanih še 66 prebivalcev.⁶⁴ Leta 1865 natančen popis ljudskih šol omenja v Zagoričah šolo z dvema razredoma s skupno deset učenci s slovenskim maternim jezikom. Pouk je potekal v nemščini. Zakon o ljudskih šolah iz leta 1869 je verske šole spremenil v zasebne – s hudimi finančnimi posledicami za evangeličanske šolske skupnosti. Tradicionalna »enotnost evangeličanskega cerkvenega in šolskega sistema« se v glavnem ni mogla več obdržati in se je sesula. Na Koroškem sta od 34 protestantskih šol preživeli le dve (v Treffenu in Waiernu). Tudi šole v Zagoričah so zaprli in učence prešolali v Podklošter. Leta 1876 so imele Zagoriče izkazano še 103 prebivalce,⁶⁵ ki pa so bili že tako asimilirani, da so leta 1878 dokončno odpravili slovensko bogoslužje.

V nadaljnjih letih je število prebivalstva upadalo. Ob ljudskem štetju leta 1880 je bilo v občini Podklošter zabeleženih še 180 protestantov. Podružnična fara Zagoriče je kljub temu še leta 1899 postavila ob molilnici zvonik, ki so ga posvetili 28. septembra istega leta.⁶⁶ Tako so tudi na zunaj pokazali, da stoji tu evangeličanska cerkev sredi rimskokatoliškega okolja. Število duš je še naprej upadalo in ob ljudskem štetju leta 1910 je bilo v občini Podklošter samo še 125 protestantov.

6. Cerkveno občestvo v krizi

Kriza se je zaostрила po prvi svetovni vojni, ko je evangeličanski fari grozilo, da jo bodo zmlela nasprotja med slovenskim katoliškim in nemškim prebivalstvom. Dne 25. avgusta 1918 se je zato prezbiterij po nasvetu sposojenega vikarja Oskarja Hengstenberga (1884–1971) obrnil na pristojni seniorat v Trebesingu⁶⁷ s prošnjo, če bi lahko

nastavili »zveznega vikarja«, torej mlajšega duhovnika, katerega stroške bi poravnala protestantska zveza v Nemčiji, da bi evangeličansko podružnično faro »rešil pred propadom«. ⁶⁸ V pismu piše, da število evangeličanov nenehno upada, ker se mešani zakoni sklepajo »ponavadi v prid katoliškemu delu«, in ker se »slovenski katoliški nasprotniki z vsemi možnimi sredstvi« trudijo, da bi uničili njihovo skupnost. Iz konteksta je seveda razvidno, da so se tu združili konfesionalni in etnični motivi in da je bilo ohranitev slovenske identitete mogoče bolj ali manj zagotoviti samo v okviru katoliške cerkve. ⁶⁹ Ta se je posebej izkazala kot opora nacionalne posebnosti koroških Slovencev; ⁷⁰ slovenski duhovniki so namreč v boju za svojo narodnost tako rekoč »stali v prvi vrsti politične fronte«. ⁷¹

Če bi bil v Zagoričah nameščen vikar, tako je domneval pisec pisma, se ne bi ohranila samo obstoječa evangeličanska fara, ampak znamenja kažejo, da bi prestopi »posebej iz nemških krogov« in iz kmečkega prebivalstva znova pomagali do razcveta ogroženi skupnosti in bi lahko postala »močna opora evangeličanski veri«. Da bi se ta evangeličanska vera samoumevno izpovedovala v nemškem jeziku, je jasno iz sledeče pripombe: Obstajali naj bi obeti, da se bo v Pečah naselilo nemško podjetje, ki bo »zaposlovalo pretežno evangeličanske delavce«. To bi bila še ena opora, in »da bi se naš stari verski otok ohranil in ponovno izgradil«, manjka samo še močno, trezno vodstvo, za katero bi poskrbel primeren pastir. Senior Karl Bünker (1853–1919) se je pridružil temu mnenju in 30. avgusta 1918 klic na pomoč iz Zagorič poslal pristojnemu župnijskemu uradu v Bleibergu; zaprosil ga je, naj se zavzame za boljšo oskrbo podružnice. Najbolje bi bilo, po njegovem, nastaviti zveznega vikarja – kakor v tako imenovanih skupnostih »proč od Rima«. Bünker je še pripomnil, da v Zagoričah gibanja »proč od Rima« (Los von Rom Bewegung) ne bo mogoče uveljaviti, tam velja kvečjemu preprečiti gibanje »nazaj k Rimu«.

Kriza podružnične fare se je z razvojem dogodkov po prvi svetovni vojni še zaostрила. Številni njeni člani so sodelovali v koroškem odporiškem gibanju, ⁷² k čemur sta prispevala strateška lega Podkloštra in prihod vojaških čet iz Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev z gesli, da osvobajajo slovensko prebivalstvo na južnem Koroškem. ⁷³ Takratni slovenski narodni program je namreč temeljil na ideji Zedinjene

Slovenije. Udeležbo v nemškem odporiškem gibanju so dokumentirali prav v cerkvenem poslopju v Zagoričah, kar je razumljivo, saj so se prebivalci zavestno obrnili k nemški protestantski tradiciji evangeličanske cerkve. Evangeličani v Zagoričah se niso več imeli za Slovence, ki jim je Primož Trubar dal temelje njihovega jezika in književnosti, ampak za »Vindišarje«, ki so optirali za nemško Avstrijo in se niso upirali asimilaciji. Takšna očitna drža spominja na protest šestih občin z večinsko slovenskim prebivalstvom v spodnji Ziljski dolini. Ti so se izrekli zoper dvojezične napise vzdolž ziljske železnice, ker se prebivalci niso imeli za nacionalno zavedne Slovence, ampak za »nemštvu naklonjene Vindišarje«. ⁷⁴ »S tem sklepom nočemo zanikati svoje materinščine,« so te občine utemeljile svoj protest, »kajti ljubimo jo enako kot prej. Vendar je naše narečje tako različno od novega slovenskega knjižnega jezika in ima toliko odzvenov v nemščini, da ta jezik razumemo bolje kot slovenskega.« ⁷⁵

Precej evangeličanov iz Zagorič se je izselilo v Ameriko. Zveznega vikarja niso nastavili, nasprotno, razpravljali so o tem, da bi podružnico priključili evangeličanski fari v Beljaku in tako izkoristili ugodnejšo prometno povezavo. Vendar so to namero spet opustili, ker bi morali preložiti službo božjo na popoldanske ure. ⁷⁶

Zmanjševanje števila duš je bilo tudi glavna tema vizitacije, ki jo je v podružnični fari opravil superintendent Johannes Heinzelmann (1873–1946) dne 29. marca 1936. ⁷⁷ Ta je farane ostro opomnil, naj se zavedo izjemno velikega števila zvez s katoliškimi zakonci in posledično katoliške vzgoje otrok in naj poskrbijo, da se bodo stvari spremenile. Ravno v razmerah katoliške stanovske države in ob zahtevah za pristop k domovinski fronti naj evangeličani ne podležejo pritisku, ampak naj zagovarjajo svoje stališče. ⁷⁸

Jezik bogoslužja je bil le postranski predmet posvetov, kajti na vprašanje superintendenta, »ali obstaja potreba po slovenskem bogoslužju v tej fari«, so farani gladko zavrnilo, da bi obstajala taka potreba. ⁷⁹ V tej zvezi je kurator postavil superintendentu še eno vprašanje, ki lepo ilustrira že izvršeno kulturno indoktrinacijo: Fara da ima v posesti dragocen molitvenik v rokopisu v slovenskem jeziku in sprašuje se, »ali bi se ta knjiga zaradi njene velike vrednosti lahko prodala«. Superintendent je, kakor je zabeleženo v zapisniku, ⁸⁰ sicer

odgovoril pritrdilno, vendar je svetoval k previdnosti pri nadaljnjem ukrepanju. Tako je torej ta knjiga ostala v hrambi v evangeličanskem župnijskem uradu v Bleibergu, dokler je Sakrausky ni odnesel v Breže (Fresach).⁸¹ Bolj odločno kot s takšnim razmišljanjem o prodaji se fara ne bi mogla distancirati od lastne zgodovine in tradicije. Zavestno je izstopila iz nje in se še bolj očitno skušala integrirati v avstrijsko evangeličansko Cerkev; zavračala je slovensko kontinuiteto in se v odločnem odporu razvijala dalje kot asimilaciji naklonjeno »vindišarsko« cerkveno občestvo.⁸²

7. Izid in konec

»Manjka nam ljudi, ki bi bili sposobni za opravljanje bogoslužja in bi znali slovensko,« je celovški pastor Martin Khnorr leta 1570 pisal Nicolausu Gallusu (1516–1570) v Regensburg, ko ga je prosil za duhovni podmladek.⁸³ »Pri nas v teh deželah se je vsemogočni dobri Bog čudežno razodel s svojo besedo, in naj hudič dela zoper to, kar more, Cerkev kljub vsemu raste in žetev postaja večja, delavcev pa je premalo. Posebej se pri nas kaže pomanjkanje pri slovenskem ljudstvu in malo je evangelijskih pridigarjev, ki znajo toliko govoriti slovensko, da bi lahko pridigali.«

V nasprotju s tem pa je razočarana ugotovitev sedanjosti, da v Zagoričah po lastni izjavi prebivalcev ni več potrebe po slovenskem bogoslužju.⁸⁴ Prelom s tradicijo pa ne datira šele od tako nedvoumne izjave predstojnika podružnične fare iz leta 1936: dejansko že od sredine 19. stoletja ni bilo mogoče zadržati njenega usihanja. Tradicionalna veja slovenske reformacije, ki jo je zasadil Primož Trubar na tleh evangeličanske cerkve v Avstriji, je bila neizogibno izgubljena, lahko se je ohranila do sedanjosti le še kot muzejska dragocenost.⁸⁵ V dieceznm muzeju v Fresachu/Brežah so jo še pravočasno dokumentirali.⁸⁶ Na koru tolerančne molilnice je našla svoje častivredno, čeprav nekoliko utesnjeno mesto.⁸⁷ Tam so zbrani in razstavljeni dokumenti notranjeavstrijske, predvsem slovenske reformacijske zgodovine, pa tudi obdobja skrivnega protestantizma. Razmišlja se o tem, da bi v Brežah uredili muzej skrivnega protestantizma. Tako bi

lahko razbremenili evangeličansko molilnico. Glede na študije dolgotletnega kustosa Oskarja Sakrauskyja bo težišče muzeja na raziskavah Trubarjevega dela.⁸⁸

Muzej v Brežah in evangeličanska cerkev v Zagoričah ležita na »poti knjige«,⁸⁹ na eni tistih tihotapskih poti, aktualiziranih tudi v turistične namene, po katerih so v 17. in 18. stoletju prepovedane protestantske knjige romale iz Nemčije (Urach, Tübingen, Wittenberg, Regensburg) v Avstrijo.⁹⁰ Kot tihotapsko blago, skrito v sodih in večinoma nevezan, so prihajali v deželo katekizmi, *Biblije*, postile s pridigami, da bi tu – kakor priča pismo odpošiljatelja Josepha Schaitbergerja – dajali tolažbo skrivnim protestantom in jih duhovno vzgajali.⁹¹ To je bil vir, iz katerega se je napajal skrivni protestantizem, na tak način je kljuboval najostrejšemu nadzoru in preganjanju (preseljevanje v Sedmograško pod Karlom VI. in Marijo Terezijo, zapiranje v hiše spreobrnjenja), tako se je izmikal nenehnim misijonarskim strategijam državne in cerkvene oblasti.⁹³

V Zagoričah se poti v nekem smislu križajo: »pot knjige« se tu konča, pot, po kateri se je Primož Trubar napotil v izgnanstvo v Nemčijo, pa je vodila tod mimo. To bi bil lahko pomemben kraj za obujanje spomina na cerkvenozgodovinsko koincidenco. Kraja Breže in Zagoriče bi predstavljala učinkovito sponko, ki jo je s svojo osebnostjo zastavil že Oskar Sakrausky, raziskovalec Trubarja.⁹⁴

Korak naše kulturne odgovornosti bi bil, če bi na vratih male cerkvice v Zagoričah in tolerančne molilnice v Brežah opozorili na to povezavo, kajti »prihodnost potrebuje preteklost«. Pri cerkvi v Zagoričah gre za edini ohranjeni spomenik v Avstriji, postavljen na temelju Trubarjeve reformacije, njena bogata literarna dediščina pa je dokumentirana v Brežah.

Ob petstoti obletnici rojstva junija 2008 niso počastili Trubarja le v Sloveniji. Tam so mu celo v komunističnem obdobju postavili spomenik, ki ga časti kot očeta slovenske književnosti in kulture.⁹⁵ Takšni spomeniki stojijo tudi v Kemptenu, Urachu in Derendingenu pri Tübingenu. Sakrausky se ni naveličal poudarjati Trubarjevega evropskega pomena – tako se je ognil nacionalistični ozkosti.⁹⁶ To je dober zgled tudi za 21. stoletje.

Prevedla Seta Oblak

OPOMBE

- 1 Eberhard Kranzmayer, *Ortsnamenbuch von Kärnten II: Alphabetisches Kärntner Siedlungsnamenbuch*, Klagenfurt 1958, str. 85 sl.; glej tudi Pavel Zdovc, *Slovenska krajevna imena na Avstrijskem Koroškem/Die slowenischen Ortsnamen in Kärnten*, Wien 1993, str. 150; Heinz Dieter Pohl, *Kärnten ... deutsche und slowenische Namen/Koroška ... slovenska in nemška imena*, Studia Carinthiaca XIX, Klagenfurt–Wien 2000, str. 50; isti, *Slowenisches Erbe in Kärnten und Österreich: ein Überblick*, v: Kärntner Jahrbuch für Politik 2005, str. 127–160, 139 sl.
- 2 Kranzmayer, n. d., str. 15.
- 3 Vincenc Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi*, 4. zvezek, Ljubljana 1998, str. 17.
- 4 Oskar Sakrausky, *Agoritschach. Geschichte einer protestantischen Gemeinde im gemischtsprachigen Südkärnten*, Kärntner Museumsschriften 21, Klagenfurt 1960. 19782. – glej tudi Martin Wutte, *Zur Geschichte der windischen Protestantengemeinde Agoritschach-Seltschach in Kärnten*, v: JGPrÖ 49 (1928), str. 108–110; Bernhard Czerwenka, *Zur Geschichte des Evangeliums in Österreich: Die evangelische Filialgemeinde A. C. zu Agoritschach bei Arnoldstein in Kärnten*, v: Der evangelische Glaubensbote für Österreich (2. letnik. 3. zv.), Villach 1856, str. 208–212; Harald Zimmermann, *Die Evang. Kirche A. und H. B. in Österreich*, Wien 1968, str. 57 sl.; Stanislaus Bucovnik, *Der Protestantismus bei den Kärntner Slowenen bis Ende des 16. Jahrhunderts. Der Verlauf und die geschichtliche Auswirkung der Reformation bei der slowenischen Bevölkerung in Kärnten mit einer kirchengeschichtlichen Einleitung und einer kurzen Beschreibung der slowenischen Reformation*, diplomsko delo, tipkopis, Katholisch-Theologische Fakultät, Universität Wien, 1995, str. 63 sl.; Anja Dörr, *Der Protestantismus in Kärnten aus geographischer Sicht*, Studia Carinthiaca XII, Klagenfurt 1998, str. 44 (o reformaciji med Slovenci v dolini Zilji), str. 110 (zemljevid).
- 5 Merodajna biografija: Mirko Rupel, *Primus Truber. Leben und Werk des slowenischen Reformators. Deutsche Übersetzung und Bearbeitung von Balduin Saria*, Südosteuropaschriften 5, München 1965; Oskar Sakrausky, *Primus Truber. Der Reformator einer vergessenen Kirche in Krain*, Katalog zur Ausstellung in der ÖNB, Wien 1986; nazadnje Eva Hüttl-Hubert, »verborgen mit gfar«. *Die Anfänge der slowenischen Bibel*, v: biblos 52 (2003) 1–2, str. 87–120.
- 6 Rudolf Trofenik (ur.), *Abhandlungen über die Slowenische Reformation*, Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen 1, München 1968; Gertraud Putz, *Die Kärntner Slowenen und die Kirche. Ein Beitrag zu den kulturellen Rechten ethnischer Minderheiten*, theol. Diss. Salzburg 1982, str. 95 sl.; Arnold Suppan, *Zwischen Adria und Karawanken*, v: zbirki: Deutsche Geschichte im Osten Europas, Berlin 2002, str. 165 sl.
- 7 France M. Dolinar, Maximilian Liebmann, Helmut Rumpler, Luigi Tavano (ur.), *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628*, Klagenfurt idr. 1994.
- 8 Ludwig Theodor Elze, objavljeni članki: *Die slowenischen protestantischen Gesangbücher des 16. Jahrhunderts*, v: JGPrÖ 5 (1884), str. 1–39; *Die slowenischen protestantischen*

- Katechismen des 16. Jahrhunderts*, v: JGPrÖ 14 (1893), str. 79–100; *Die slovenischen protestantischen Postillen des 16. Jahrhunderts*, v: JGPrÖ 14 (1893), str. 121–133; *Die slovenischen protestantischen Gebetbücher des 16. Jahrhunderts*, v: JGPrÖ 15 (1894), str. 15–22; *Die slovenischen protestantischen Ritual-, Streit-, Lehr- und Bekenntnis-Schriften des 16. Jahrhunderts*, v: JGPrÖ 15 (1894), str. 135–151; *Die slovenischen protestantischen Bibelbücher des 16. Jahrhunderts*, v: JGPrÖ 16 (1895), str. 117–167; *Die Rectoren der Krainischen Landschaftsschule in Laibach während des 16. Jahrhunderts*, v: JGPrÖ 22 (1899), str. 117–153; *Die evangelischen Prediger Krains im 16. Jahrhundert*, v: JGPrÖ 21 (1900), str. 159–201; 22 (1901), str. 53–69.
- 9 Günther Stökl, *Die deutsch-slavishe Südostgrenze des Reiches im 16. Jahrhundert. Ein Beitrag zu ihrer Geschichte dargestellt an Hand des südslawischen Reformationsschrifttums*, v zbirki Schriften des Osteuropa-Institutes zu Breslau 12, Breslau 1940, str. 41 sl.; isti, *Der Beginn des Reformationsschrifttums in slovenischer Sprache*, v: Zeitschrift für Ostforschung 15 (1956), str. 268–277. – O Stöklu glej nazadnje: Manfred Stoy, *Günther Stökl (1916–1998)*, v: Arnold Suppan, Marija Wakounig, Georg Kastner (ur.), *Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität, Innsbruck–Wien–Bozen 2007*, str. 255–265.
 - 10 Oskar Sakrausky, *Südosteuropäischer Austausch in der Reformationsforschung*, v: Heimat und Kirche. Festschrift für Kirchenpräsident D. Erich Wehrenfennig, Heidelberg 1963, str. 94–110, 100 sl.
 - 11 Izbrana bibliografija Oskarja Sakrauskega v: JGPrÖ 122 (2006), str. 11–22.
 - 12 Peter Štih, Vasko Simoniti, Peter Vodopivec, *Slowenische Geschichte. Gesellschaft – Politik – Kultur*, Graz 2008.
 - 13 Eva Hüttl-Hubert, *Die südslawischen Reformationsschriften in den Beständen der Österreichischen Nationalbibliothek*, v: Walter Andreesen, 27. ABDOS-Tagung Göttingen 18. bis 21. Mai 1998, v zbirki: Veröffentlichungen der Osteuropa-Abteilung der Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, ur. Franz Görner, zv. 23, Berlin 1998, str. 143–147; ista, *Mehr als ein Ort der Erinnerung. Die Österreichische Nationalbibliothek und ihre Slavica*, v: biblos 53 (2004) 2, str. 93–108; nazadnje: ista, *Die Österreichische Nationalbibliothek als Werkstätte slowenistischer Forschung*, v: Wiener Slavistisches Jahrbuch 53 (2007), str. 213–227. – Obstaja več faksimilov oz. ponatisov: Laibach 1935, Ljubljana 1962, 1970, Klagenfurt 1997. O tem Branko Berčič, *Das slowenische Wort in den Drucken des 16. Jahrhunderts*, v: Abhandlungen über die slowenische Reformation, str. 152–250, št. 2, 168 sl.; o katekizmu tudi Stökl, *Die deutsch-slavishe Südostgrenze*, str. 41 sl.
 - 14 Anton Slodnjak, *Über die nationsbildende Kraft der Reformation bei den Slowenen*, v: Abhandlungen über die Slowenische Reformation, str. 11–22; Balduin Saria, *Die slowenische Reformation und ihre Bedeutung für die kulturelle Entwicklung der Slowenen*, prav tam, str. 23–49; isti, *Erzherzog Karl II. und die slowenische Reformation*, v: Innerösterreich 1564–1619, Graz 1968, str. 119–151; Janez Rotar, *Die Nationwerdung der Slowenen und die Reformation. Trubars Benennung von Ländern und Völkern*, München 1991; Radoslav Katicic, *Ein Ausblick auf die slawischsprachige Völkerwelt im Südosten*, v zbirki: Schriften der Balkan-Kommission. Philologische Abt. 37, Wien 1996; Katja Sturm-Schnabel, *Die Rolle der Literatur- und Sprachwissenschaft bei der Affirmation der slowenischen nationalen Identität*, v: http://

- www.inst.at/trans/6Nr/sturm.htm – 22. november 2007; nazadnje: Petet Štih, *Die Nationswerdung der Slowenen und damit verknüpfte Geschichtsvorstellungen und Geschichtsmymthen*, v: Carinthia I 197 (2007), str. 365–381; Vasko Simoniti, *Von der frühen Neuzeit bis zu den josephinischen Reformen*, v: *Slowenische Geschichte*, str. 120–216, 145 sl.
- 15 Igor Grdina, *Reformationsströme im slowenischen Raum im 16. Jahrhundert*, v: Jože Krašovec, Majda Merše, Hans Rothe (ur.), *Kommentarband zu Biblia Slavica*, serija IV: Südslavische Bibeln, zv. 3, Paderborn-München-Wien-Zürich 2006, str. 9–21.
 - 16 Ulrich Gäbler, *Primus Trüber, der Domberr von Laibach, bewegt deutsche evangelische Gemeinden*, v: *Allgäuer Geschichtsfreund*, št. 87/1986, str. 54–67.
 - 17 Bernd Zimmermann, *Hans Ungnads Beziehungen zu Reformatoren und Theologen*, v: *JGPrÖ 102* (1986), str. 179–191.
 - 18 Christoph Weismann, *Die slowenische Kirchenordnung Primus Trubers von 1564. Ein Beitrag zur Bibliographie der südslawischen Reformationsdrucke*, v: *Gutenberg-Jahrbuch 1972*, str. 197–210; Reprint: *Cerkovna Ordninga / Slowenische Kirchenordnung* (Tübingen 1564), v zbirki: *Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen 10*, München 1973; za zgodovino raziskovanja je dragocena spremna beseda Christoha Weismanna, str. XVII–XXV. – Za umestitev *Cerkovne ordninge* v slovensko reformacijo gl.: Rupel-Saria, *Truber*, str. 201 sl.
 - 19 Primož Trubar, *Račun za pot iz Ljubljane v Urach od 3. do 20. septembra 1561*, Urach, 4. aprila 1562, v: Jože Rajhman (ur.), *Pisma Primoža Trubarja*, Ljubljana 1986, str. 311 sl.
 - 20 Rolf-Dieter Kluge, *Primus Truber in Tübingen und Württemberg*, v: isti (ur.), *Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen. Primus Truber und seine Zeit. Intentionen, Verlauf und Folgen der Reformation in Württemberg und Innerösterreich (= Sagners Slavistische Sammlung 24)*, München 1995, str. 21–36; Rolf Vorndran, *Südslawische Reformationsdrucke in der Universitätsbibliothek Tübingen. Eine bibliographische Beschreibung der vorhandenen glagolithischen, kyrillischen und anderen Drucke der »Uracher Bibelanstalt«*, v zbirki: *Contubernium 24*, Tübingen 1977; Oskar Sakrausky, *Der Einfluss der deutschen Theologie auf die südslawische Reformation*, v: *Südostdeutsches Archiv 13* (1970), str. 77–96.
 - 21 Jožef Žontar, *Villach und der Südosten. Zur Geschichte der wirtschaftlichen und verwandtschaftlichen Beziehungen Villachs und seiner Bewohner zu Krain, dem Küstenlande und Kroatien bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, v: Wilhelm Neumann (ur.), *900 Jahre Villach. Neue Beiträge zur Stadtgeschichte*, Villach 1960, str. 459–522, 509 sl.
 - 22 Christoph Weismann, *»Der Winden, Crabaten und Türken Bekehrung«. Reformation und Buchdruck bei den Südslawen 1550–1595*, v: *Kirche im Osten 29* (1986), str. 9–37; Daniel Benga, *Die erste bekannte Beschreibung der Ostkirchen durch einen Reformator. Primus Trubers Wahrnehmung der Kirchen des Ostens*, v: *Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte 72* (2003), str. 55–69; Michael Knüppel, *Zum Problem der türkischen Bibelübersetzung des Hans Ungnad von Sonneck (1493–1564)*, v: *Zeitschrift für Kirchengeschichte [ZKG] 115* (2004), str. 100–116; Andreas Müller, *»(...) damit dem Herrn Christo vnder den Crabaten, Wenden, ja den Türken ein Kirch gesamelt (...)«*.

- Zum Reformationswerk des Primus Truber unter den Sudslawen*, v: ZKG 116 (2005), str. 30 sl.
- 23 Walther Fresacher, *Das Duldungsgesetz vom 13. Oktober 1781 und seine Auswirkung in Karnten in den Jahren 1781–1783*, v: JGPrö 73 (1957), str. 9–60; Peter F. Barton (ur.), *Im Lichte/Zeichen der Toleranz*, Wien 1981 – Zwei Festschriften zum 200-Jahr-Jubiläum des Toleranzpatents Kaiser Josephs II.; Otto Bunker, Paul Pellar, Franz Reischer (ur.), *Evangelische Kirche in Kärnten*, Klagenfurt 1981, str. 48–50 (Karl Pilzecker o Zagoričah in Podkloštru); Putz, str. 103 sl.
- 24 Sakrausky, *Agoritschach*, str. 51.; Tom M. S. Priestly, *Slovene Protestants in Carinthia*, v: *Slovene Studies* 6 (1984) 1-2, str. 177–189; Anja Zalta, *Protestantizem med koroškimi Slovenci*, v: Marko Kerševan (ur.), *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa*, Ljubljana 2006, str. 143–160.
- 25 Sakrausky, *Agoritschach*, str. 49 sl.
- 26 Sakrausky, *Agoritschach*, str. 51 sl. – O tem tudi Alfred Ogris, »... aber besser gefalt mir der lutherische«. *Bemerkungen zu einem Verhörprotokoll aus dem Jahre 1782*, v: *Die Brücke* 1981/3, str. 39–41.
- 27 Barry Royce Barlow, *The result of the Edict of Toleration in the southern Austrian province of Carinthia during the reign of Joseph II.*, phil. disertacija, Louisiana State University 1990, str. 104 sl.; Karl Schwarz (ur.), *Ein Bericht über den Zustand der evangelischen Gemeinden in Oberkärnten vom Sommer 1783*, v: *Glaube und Heimat* 39 (1985), str. 75–78; Sakrausky, *Agoritschach*, str. 55 sl.
- 28 Sakrausky, *Agoritschach*, str. 56.
- 29 Georg Carl Friedrich Steinhäusser, *Chronik der evangelischen Gemeinde zu Bleiberg*, cit. v: Oskar Sakrausky, *Geduldet ... Vom Anfang der evangelischen Gemeinde zu Bleiberg* (1958), ponatis v: *Carinthia I* 171 (1981): 200 Jahre Toleranzpatent I, v zbirki: Oskar Sakrausky, *Gesammelte Schriften zum Protestantismus in Innerösterreich*, str. 227–258, 242.
- 30 Steinhäusser, prav tam. Gre za takoimenovano Dalmatinovo *Biblijo*, prvo celotno *Biblijo* v slovenščini (Wittenberg 1584); Oskar Sakrausky, *Slowenische Protestantica im evangelischen Diözesanmuseum in Fresach*, v: Gerhard Neweklow-sky idr. (ur.), *Protestantismus bei den Slowenen/Protestantizem pri Slovencih* (Wiener Slawistischer Almanach Sonderband 13), Wien 1984, 7–13, 8; Rudolf Leeb, *Reformation, Gegenreformation und katholische Konfessionalisierung in Kärnten*, v: *Carinthia I* 190 (2000), str. 203–225, 218 sl.; nazadnje isti, *Der Streit um den wahren Glauben. Reformation und Gegenreformation in Österreich*, v: isti, Maximilian Liebmann, Georg Scheibelreiter, Peter G. Tropper, *Geschichte des Christentums in Österreich* (Österreichische Geschichte Sonderband), Wien 2003, str. 145–279, 236–238, z opozorilom, da je kljub najstrožji kontroli tristo izvodov Dalmatinove Biblije prispelo na Koroško za razdelitev slovenskemu prebivalstvu.
- 31 Steinhäusser, n. m.
- 32 Elze, *Gebetbücher*, str. 19–22.
- 33 Rokopis: *Postilla To ie KERSZAN = ske EVANGELSKA predige verhu* – O tem: Sakrausky, *Slowenische Protestantica*, str. 7–13: Obsežni rokopis vsebuje poletni del Spanenbergove Postile (od velike noči do adventa). Naslovnica je dobesedni

- prepis tiskane naslovnice iz ljubljanske izdaje 1578; tudi sicer je ves rokopis natančen prepis drugega dela, napisan od iste roke. Ugotovljeno v Zagoričah 1893.
- 34 Elze, *Postillen*, str. 121 sl.
 - 35 Na Koroškem najdeni reformacijski teksti v slovenskem jeziku dokazujejo tudi, da je v 16.stoletju prvič v koroški zgodovini v Beljaku, Celovcu in drugih mestih nastopil slovensko govoreči meščanski element: Stanislaus Hafner, *Die Slowenen in Kärnten*, v: Österreichische Osthefte [ÖOH] 9 (1967) 5, str. 345–360, 351 sl.; Erich Nussbaumer, *Geistiges Kärnten. Literatur- und Geistesgeschichte des Landes*, Klagenfurt 1956, str. 144 sl.; v Celovcu je bila pri cerkvi Svetega Duha slovenska verska občina: Claudia Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens II: Die Ständische Epoche*, Klagenfurt 1994, str. 403 sl.; Alfred Ogris, *Zur politischen und kulturellen Bedeutung der Kärntner Landstände während der Gegenreformation*, v: Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich (op. 7), str. 431– 439, 439; Bucovnik, *Der Protestantismus bei den Kärntner Slowenen*, str. 50 sl.
 - 36 Vatroslav Oblak, *Bibliographische Seltenheiten und ältere Texte bei den slovenischen Protestanten Kärntens*, v: Archiv für slawische Philologie 15 (1893), 459–468.
 - 37 Matthias Murko, *Die Bedeutung der Reformation und der Gegenreformation für das geistige Leben der Südslawen*, v zbirki Slavia 4, Prag-Heidelberg 1927, str. 2.
 - 38 Sakrausky, *Ein bisher unbekannter slowenischer protestantischer Katechismus aus dem Jahre 1580*, v: 900 Jahre Villach, str. 447–457, ponatis v: Carinthia I 171 (1981), str. 159 sl. – isti, *Slowenische Protestantica*, str. 7 sl.
 - 39 Berčič, št. 42, str. 224; Sakrausky, *Slowenische Protestantica*, str. 8; isti, *Agoritschach und die slowenische Bibel*, v: Das ist Kärnten, Klagenfurt 1970, str. 53. – Natisnjeno z znatno finančno pomočjo notranjeavstrijskih deželnih stanov: Ogris, *Zur politischen und kulturellen Bedeutung der Kärntner Landstände*, str. 439.
 - 40 Berčič, št. 39, str. 218; Sakrausky, *Ein bisher unbekannter slowenischer protestantischer Katechismus*, str. 447 sl. – Katekizem je kot reprint izdal Evangeličanski diecezni muzej v Brežah/Fresachu leta 1986 s teološkim in zgodovinskim ovrednotenjem urednika Oskarja Sakrauskega.
 - 41 Sakrausky, *Evangelisches Diözesanmuseum Fresach. Zeugnisse des österreichischen Geheimprotestantismus*, Fresach brez let., str 40.
 - 42 Berčič, št. 34, str. 213; Sakrausky, *Slowenische Protestantica*, str. 9.
 - 43 Berčič, št. 38, str. 217; Sakrausky, *Slowenische Protestantica*, prav tam.
 - 44 Berčič, št. 32, str 211; Sakrausky, *Slowenische Protestantica*, str. 10.
 - 45 Berčič, št. 30, str. 207; Sakrausky, *Slowenische Protestantica*, prav tam.; Elze, *Postillen*, str. 124 sl.
 - 46 Sakrausky, *Slowenische Protestantica*, str. 10 sl.
 - 47 Sakrausky, *Slowenische Protestantica*, str 11 sl.; Elze, *Ergänzung*, v: JGPrÖ 16 (1895), str. 171 sl.; Priestly, *Slovene Prostetants* (op. 24), str 181 sl.
 - 48 Sakrausky, *Agoritschach*, str. 74.
 - 49 Franz Reischer, *Die Toleranzgemeinden Kärntens nach einem Visitationsbericht vom Jahre 1786*, v zbirki: Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 60, Klagenfurt 1965, str. 54.
 - 50 Reischer, *Visitationsbericht*, prav tam.

- 51 Reischer, *Visitationsbericht*, str. 44.
- 52 Reischer, *Visitationsbericht*, str. 95.
- 53 Sakrausky, *Agoritschach*, str. 50, 62 sl.
- 54 Rudolf Leeb, *Die Zeit des »Geheimprotestantismus«*, v: Carinthia I 190 (2000), str. 249–264, 263.
- 55 Reischer, *Visitationsbericht*, str. 89.
- 56 Reischer, *Visitationsbericht*, str. 95.
- 57 Sakrausky, *Agoritschach*, str. 59.
- 58 Czerwenka, *Agoritschach*, str. 210.
- 59 Wutte, *Agoritschach*, str. 110.
- 60 Sakrausky, *Agoritschach*, str. 76.
- 61 Czerwenka, *Agoritschach*, prav tam.
- 62 Eduard Agathon Schmidag (ur.) *Feier der Orgelweihe und der Einführung des neuen Gesangbuches in dem evangelischen Gotteshause zu Agoritschach (...) am 5. Sonntage nach Trinitatis, den 22. Juni 1856*, Villach 1856, str. 39.
- 63 Czerwenka, *Agoritschach*, str. 211.
- 64 *Alphabetisches Verzeichniß sämmtlicher Orte im Herzogthume Kärnten*, Klagenfurt 1860, str. 2 f. – tu je slovensko krajevno ime Nagoriče. Kraj je označen kot Aggoritsch ali Agoritschach, šteje več kot 14 hiš, pripada katastrski občini Seltschach/Sovče in krajevni skupnosti Hohenthurn/Strajaves) .
- 65 Anton Ehrenreich, *Topographisches Orts- und Post-Lexikon des Herzogthums Kärnten*, Klagenfurt 1876, str. I.
- 66 Sakrausky, *Agoritschach*, str. 76.
- 67 PtA Arnoldstein: Konvolut »Anstellung eines Reisepredigers für Agoritschach«; tudi Sakrausky, *Agoritschach*, str. 70, op. 278.
- 68 Johannes Heinzelmann, *50 Jahre Gustav-Adolf-Arbeit in Kärnten 1862–1911*, Klagenfurt 1912, str. 24, omeni večkratne, toda le skromne podpore iz Združenja Gustav Adolf (GAV).
- 69 Putz, *Die Kärntner Slowenen und die Kirche*, str. 158.
- 70 Arnold Suppan, *Zwischen Assimilation und nationalpolitischer Emanzipation. Die Kärntner Slowenen vor und im Ersten Weltkrieg (1903–1918)*, v: ÖOH 20 (1978), str. 292–328, 304.
- 71 Suppan, prav tam, str. 297.
- 72 Sakrausky, *Agoritschach*, str. 75.
- 73 Arnold Suppan, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld*, Wien-München 1996, str 522; Claudia Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens*, zv. 111/2: Kärnten 1918–1920. Abwehrkampf-Volksabstimmung- Identitätssuche, Klagenfurt 2000, str. 87; Bundesministerium für Landesverteidigung (ur.), *Der Kärntner Abwehrkampf. Eine militärhistorische Würdigung zum 50. Jahrestag der Kärntner Volksabstimmung am 10. Oktober 1920*, str. 21.
- 74 Citira Alfred Ogris, *Zweisprachige Ortsnamen in Kärnten in Geschichte und Gegenwart*, v: Südostdeutsches Archiv 28/29 (1985/86), str. 130–153, 138 sl.
- 75 Ogris, prav tam, str. 39.
- 76 Sakrausky, *Agoritschach*, str. 70.

- 77 PfA Arnoldstein: Protokollbuch Agoritschach 1931–1975.
- 78 Karl W. Schwarz, *Die Trutzprotestanten im christlichen Ständestaat: Eine zeitgenössische Situationsanalyse von Johannes Heinzelmann*, v: Hans Paarhammer, Alfred Rinnerthaler (ur), Scientia canonum. Festgabe für Franz Pototschnig zum 65. Geburtstag, München 1991, str. 101–124.
- 79 Sakrausky, *Agoritschach*, str 69. Manjka pa opozorilo na pripravljenost starešinstva, da proda slovenske rokopise.
- 80 PfA Arnoldstein: Protokollbuch Agoritschach, 29. März 1936.
- 81 Sakrausky, *Agoritschach*, str 69. Na prvem listu rokopisa postile je z datumom 27. avgust 1836 beležka o lastništvu, podpisana od obeh predstojnikov cerkvene skupnosti, Johanna Wohlgemutha in Josepha Aricha: »Ker je knjiga lastnina tukajšnje zagoričanske molilnice, naj bo vedno samo v rokah in skrbi vsakokratnega bralca, da bo vedno pri rokah in se ne bo izgubila.«
- 82 Zalta, str. 157 (intervju s članom cerkvene skupnosti F[ertalom]).
- 83 Pismo Martina Khnorra superintendentu Gallusu v Regensburg, 25. April 1570, v izvlečkih dostopno v: Eduard Bohl, Beiträge zur Geschichte der Reformation in Österreich, Jena 1902, str. 363–366, cit. 364.
- 84 Mirko Bogataj, *Die Kärntner Slowenen*, Klagenfurt-Wien 1989, str. 189; Putz, *Die Kärntner Slowenen und die Kirche*, str. 211; Bučovnik, str. 72 sl.; Zalta, str. 157.
- 85 Sakrausky, *Glaubenszeugnis und musealer Gedanke* (1963), ponatis v: Carinthia I 171 (1981), str. 265–270.
- 86 *Abhandlungen über die Slowenische Reformation*, str. 258.
- 87 Sakrausky, *Evangelisches Diözesanmuseum Fresach – Zeugnisse des österreichischen Geheimprotestantismus*, Fresach brez let., str. 25 sl.
- 88 Sakrausky, *Aufbau, Sinn und Ziel eines Diözesanmuseums* (1961), ponatis v: Carinthia I 171 (1981), str. 259–264; isti, *Slowenische Protestantica*, str. 7–13; isti. (ur.), *Primus Trüber – Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk*, Wien-Ljubljana 1989; isti, *Primus Trüber (1508–1586). Reformator der Slowenen und Missionar der Kroaten und Türken*, v: Jörg Kniffka (ur.), Martyria. Festschrift zum 60. Geburtstag von Peter Beyerhaus am 1. Februar 1989, Wuppertal-Zürich 1989, str. 116–121; nazadnje: isti, *Protestantische Sprachschöpfung bei den Slowenen im 16. Jahrhundert*, v: JGPrO 114 (1998), str. 5–62. O prispevku Brež/Fresacha k mednarodnemu preučevanju Trubarja: Majda Merše, *Zu den Druckvorbereitungen der ältesten slowenischen Bibelübersetzungen*, v: Kommentarband zur Biblia Slavica (Trubar/Dalmatin), str. 5–8, op. 14.
- 89 Michael Bunker, Margit Leuthold (ur.), *Der Weg des Buches*, Salzburg 2008.
- 90 Paul Dedic, *Die Einschmuggelung lutherischer Bücher nach Kärnten in den ersten Dezennien des 18. Jahrhunderts*, v: JGPrO 60 (1939), str. 126–177; isti, *Besitz und Beschaffung evangelischen Schrifttums in Steiermark und Kärnten in der Zeit des Krypto protestantismus*, v: ZKG 58 (1939), str. 476–495.
- 91 Rudolf Leeb, Susanne Claudine Pils, Thomas Winkelbauer (ur.), *Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie*, Wien-München 2007; Peter G. Tropper, *Von der katholischen Erneuerung bis zur Säkularisation (1648–1815)*, v: Geschichte des Christentums in Österreich (op. 30), str. 281–360, 288 sl.

- 92 Stephan Steiner, *Reisen ohne Wiederkehr. Die Deportation von Protestanten aus Kärnten 1734 bis 1736*, v zbirki: VIÖG 46, Wien-München 2007; Erich Buchinger, *Die »Landler« in Siebenbürgen. Vorgeschichte, Durchführung und Ergebnis einer Zwangsumsiedlung im 18. Jahrhundert*, v zbirki: Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 31, München 1980.
- 93 Peter G. Tropper, *Staatliche Kirchenpolitik, Geheimprotestantismus und katholische Mission in Kärnten (1752–1780)*, v zbirki: Das Kärntner Landesarchiv 16, Klagenfurt 1989; Martin Scheutz, *»Die fünfte Kolonne«. Geheimprotestanten im 18. Jahrhundert in der Habsburgermonarchie und deren Inhaftierung in Konversionshäusern (1752–1775)*, in: M1ÖG 114 (2006), str. 329–380.
- 94 Karl W. Schwarz, *Laudatio auf Altbischof Dr. Oskar Sakrausky/Fresach*, v: Carinthia 1 194 (2004), S. 775–781; isti., *Nachruf*, v: prav tam, 196 (2006), str. 677–680.
- 95 Vincenc Rajšp, *Darstellungen der katholischen und der protestantischen Kirche in der slowenischen Geschichtsschreibung nach dem Zweiten Weltkrieg*, v: Kirchliche Zeitgeschichte 14 (2001), str. 61–70.
- 96 Oskar Sakrausky, *Die europäische Bedeutung der Reformation in Slowenien*, v: III. Trubarjev zbornik, Ljubljana 1996, str. 101–109.